

**7. OĞUZ MİTİ ve ONUN AZERBAYCAN MİTOLOJİ DÜŞÜNCE
TARİHİNDE YERİ - Dr. Seyfeddin RZASOY³³**

ÖZET

«Oğuz miti» kavramı kendinin yeniden kurulma konseptini «türk mitolojisi» ve «Azerbaycan mitolojisi» kavramlarının vahit sistemi oluşturduğu düzlemde buluyor. Oğuz miti genel türk mitolojisinin esas biçim oklarından biri olsa da, Azerbaycan mitolojisinin biçim nüvesini oluşturuyor. Oğuz mitinin Azerbaycan mitolojisindeki yeri ve rolü oğuzların Azerbaycan türk ulusunun gelişimindeki yeri ve rolüyle hem muayyenleşiyor, hem de şartlanıyor.

Anahtar Kelimeler: Türk mitolojisi, Oğuz miti, Azerbaycan mitolojisi.

ABSTRACT

The idea of Oghuz myth can find its basic reconstruction in the plane, arranging the ideas “the mythology of turks” and “Azerbaijan mythology” as unit system. Oghuz myth arrange one of basic structural arrow of the mithology of turks, it also arranges a structural nucleur of Azerbaijan mithology. The place and role of Oghuz myth in the structure of Azerbaijan mithology is defined, by the place and role of Oghuzis in the formation of Turkish ethnos of Azerbaijan.

Keywords: Turkish mythology, Oghuz myth, Azerbaijan mythology.

«Oğuz miti» kavramı hakta araştırmalarımızın monografik sonucundan belli oluyor ki (bak: 7, sah. 3-5; 8, sah. 9-12), oğuz miti sintagmatik metin (tekst) olayı

³³ Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü Mitoloji Bölüm Başkanı

olarak genel türk mitinin diferansiyel metin tipi, düşünce olayı olarak türk mit metamodelinin paradigmasıdır.

Araştırmalardan bize malum oluyorki türk mit «modeli»yle türk mit «metamodeli» arasında ayrıntıların olması (yahut bu kavramların kullanılması) «oğuz» mitinin kategorial-epistemoloji mahiyetinin bir sistem kibi aydınlaştırılması bakımından zeruridir.

«Türk miti» anlayışını üç anlamda kullanmak olur:

1. Mitoloji şecerede Yafesin oğlu Türk hakkındaki sintagmatik mit-metin;
2. Türk mitoloji düşünce universumu (mit birimi, vahiti) anlamında olan paradigmatik türk miti (dünya modeli);

3. Türk etnokosmik anlayışını oluşturan tüm türk halklarının mitlerini (sintagmatik, yahut paradigmatik seviyede olması ayrıntı yaratmaz) vahit modelde birleştiren genel mit tipi (hem sintagmatik, hem de paradigmatik anlamda).

Bu üç anlam katının birbirinden ayrılmaz olması (birinin varlığının diğerlerinin varlığıyla ilgili olması) «oğuz miti»ni «türk miti»nin her üç anlamıyla ilişkilendirse de, bizim için önemli olan «oğuz miti» anlayışının genel türk mit tipindeki yeridir. Burada iki başlıca soru var:

1. Bu iki mit modelinden hangisi eski, hangisi türevdir?
2. Her iki mit modeli daha genel invaryantı, başka sözle diyorsak, metamodeli yansıtıyormu?

Burada kategorial-epistemoloji ayarlandırma ona göre önemlidir ki, «türk» adı senkron yönde bütün türk halklarının etnokosmik universumu, diakron yönde oğuzlara sonradan verilmiş addır. Biz burada türk etnoonomastig tarihinin diyalektik mantığını (tabii-ilahi bakireliğini) koruyarak taşlaşmış gelenekte nominativ yeniliklerin yapılmasını (aslında, zıddiyyetlerin yaratılmasını) artık sayıyoruz. Bu anlamda, «türk mit metamodeli» anlayışının dahil edilmesi «oğuz miti» ve «türk miti» anlayışlarını çözümlemek için kontekst veriyor. Bu halde bir daha tasdik ediyoruz ki, oğuz miti düşünce olayı olarak türk mit metamodelinin paradigmasıdır. Türk mit metamodeli bütün türk halklarının mitoloji metinlerinde varolan dünya modellerini bir sistemde birleştirmekle oğuz mitini de kapsıyor ve bununla da metodoloji çapraşıklığın ortadan kaldırılması, aynı zamanda bu yönde karşıdaki araştırmalar için kontekst veriyor.

Aldığımız sonuçlara göre, oğuz miti etnik kendiifadenin düşünce kodu olarak türk ulusunun önünde giden oğuzların etnokosmik düşünce ve metin hadisesidir. Başka yandan, oğuz miti etnik destan kontekstinde janr (edebi eserlerin bir kolu) ve say bakımından zengin metniyle temsil olunan oğuz destanının arkhetipidir.

Oğuz mitinin metodoloji tahlil modeli bu mitin tasavvurler sistemi kibi «Azerbaycan mitolojisi» (Azerbaycan mitoloji dünya modeli) anlayışına nisbetini aydınlaştırmağı talep ediyor. Böyle ki, Azerbaycan türklerinin eski mitoloji bakışlarının burada oğuz metinleri esasında «oğuz miti» işareti adı altında modelleştirilmesi bu işaret-modelin ulusal-tarihi büyümesinin ve «Azerbaycan mitolojisi» anlayışına dolmasının izlenilmesiyle sık ilgilidir. Bunun öğrenilmesiye bir sıra metodoloji sorunların aydınlaştırılmasını zaruri ediyor.

Oğuz mitinin bünyesinin öğrenilmesinin metodolojisi oğuz mit bünyesinin, «Azerbaycan mitolojisinin» bünyesindeki yerini aydınlaştırmağı zarurete dönüştürüyor. Başka sözle, oğuz miti bir sistem gibi işaret bütövü – semiotik vahittir. Her bir sistem kendisinden büyük (makrosistem), yahut küçük (mikrosistem) sistemlerle bağlantıda oluyor. «Oğuz miti» etnokosmik tipi itibariyle «türk miti»yle hem senkron beraberlik yaratıyor, hem de onunla «türk mit metamodelinde»

birleşiyor. Bu birleşme onun «türk mitolojisi» gibi yorumlanmasının – türk mitolojisinin diferansiyel tipini yaratmasının başlıca metodoloji esası ve şartıdır.

«Oğuz miti» «türk mitolojisi» gibi başlıca olarak diakron planda (senkron bağlanma yönleri de var) «Azerbaycan mitolojisi» makrosistemine aittir. Oğuz miti kendi metodoloji konteksti bakımından bütün hallerde «Azerbaycan mitolojisi» modelinin içindedir. Bu halde «Azerbaycan mitolojisi» oğuz mit işaretini kendi içerisine alan makroişaret sistemidir. Meselenin sorunlu mahiyeti ilk olarak hemin bu makroişaret vahitin – «Azerbaycan mitolojisinin» tarihi varlığının kuşkuya alınmasındadır.

«Azerbaycan mitolojisi» terimiyle ilgili tartışma onun kullanılmasına karşı mit uzmanı A.Acalovun ettiği itirazla başlanıyor. O yazıyor: «Terminolojik bakımdan «Azerbaycan halkının mitoloji bakışları», «Azerbaycan mitoloji bakışları» ve bu gibi ifadelerin hem mazmunu, hem de sınırları aydındır, hiç bir itiraz doğuramaz. Burada söz konusu çağdaş ve tarihi (bugünkü «Azerbaycan» adlı halkın var olduğu süre) azerbaycanlıların kültüründe yer almış mitoloji bünyeleridir. Bazen bu terimlere anlamdaş olarak «Azerbaycan mitolojisi» ifadesi de kullanılıyor. Ama burada muayyen dakiklik gözüküyor. Böyle ki, mitoloji somut ulusal-kültürel birliklerin eski dönemlerde meydana çıkan evrensel sistemi olduğuna göre bu terim tezatlı sesleniyor» (1, sah. 19).

Böylelikle, A.Acalovun bakışına göre, her bir mitoloji eski dönemin dünyabakışıdır. «Azerbaycan» sözü çağdaş dönemde Azerbaycan halkının adıdır. Eski dönemdesse Azerbaycan halkı yok, Azerbaycanda yaşamış türkdilli ve gayri-türkdilli (irandilli ve başkaları) uluslar vardı. Hemin ulusların mitolojileri toplam halinde «Azerbaycan mitolojisi» adıyla sunulamaz. Çünkü bunlar farklı ulusların mitoloji dünya modelini yansıtan farklı mitoloji sistemlerdir. Böylelikle, eski-mitoloji çağda vahit Azerbaycan halkı yok, türkdilli ve gayri-türkdilli uluslar olduğu için buna uygun olarak «Azerbaycan mitolojisi» hakkında yok, Türk mitolojisi, İran mitolojisi ve başkaları hakkında konuşula bilir.

Altını çizmek istiyoruz ki, A.Acalovun XX yüzyıllık mit nazariyyesinin bakış sistemini yansıtan bu çok aydın yaklaşması iki etmene dayanıyor:

Birincisi, ulusların «kabile-aşiret-halk-millet» şeması üzre büyümesinin diakron modeline;

İkincisi, Azerbaycan halkının yaranmasının gerçekliklerine.

Ama mit uzmanı R.Gafarlı A.Acalovun mevkiyle razılaşmamıştır. O, A.Acalovun yukarıda verdiğimiz fikirleriyle ilgili yazıyor: «Bu iddialarda, ilk olarak, meselenin sunulması itiraz doğuruyor. Böyle ki, «mitoloji bakışlar» anlayışı «mitoloji»ye karşı koyuluyor ve böyle gözüküyor ki, mitoloji bakışlar bir şey, mitolojise tamamen başka şeydir. Aslındasa mitoloji mitoloji bakışların toplamıdır, sistemidir. Nice ola bilir ki, bir halkın mitoloji bakışları mevcut olsun, ama mitolojisi, mitoloji sistemi olmasın» (2, sah. 343).

R.Gafarlının bu yaklaşmasını tahlil etdikde aydın oluyor ki, o, «Azerbaycan mitolojisi» terimi adıyla biranlamlı olarak Azerbaycan türklerinin mitoloji bakışlarını nazarda tutuyor. Bilginin halkımızın eski mitoloji bakışlarının restore etmek, genesis, mitsel dünya modeli, tasnifat meselelerinden bahs eden kitaplarında bu mitoloji sistem biranlamlı olarak «Azerbaycan türklerinin mitolojisi» adıyla sunulmuştur (bak: 3; 4). Kitaplarda gerçekleştirilmiş «mitoloji» konsepti göz attığımızda R.Gafarlının «Azerbaycan (türklerinin) mitolojisi» terimi ile iki esas amacı izlediği gözüküyor:

Birincisi, o, şu terimle Azerbaycan mitoloji bakışlarını tüm türk mitolojisinden diferansiyel tip gibi seçebilmiştir;

İkincisi, şu terimle eski Azerbaycan-türk mitoloji bakışlarının bütün diakron (tarihi) ve senkron (çağdaş) metinler sistemi kapsamıştır. Burada diakron sistem dediğimizde mitoloji metin formlarının tarihi büyümesi, transformasyonları ve başkaları nazarda tutuluyor. Senkron sistemse türk mitolojisinin gayri-türk mitoloji formlarını kendisinde eritmesi demek oluyor. Meselen, R.Gafarlı «Avesta»nın «Azerbaycan (türklerinin) mitolojisi»nin kaynağı gibi tahlilini yapmıştır.

Altını çizelim, sonuncu mesele çok önemlidir ve tekce mit uzmanları arasında yok, öylece de tarihçiler arasında giden sonsuz tartışmaların mahiyetini de yalnız bu konu – Azerbaycan tarihinde türk ve gayri-türk ulusların (başlıca olarak irandilli etnik birliklerin) «Azerbaycan tarihi»nde hangi konsept esasında «vahit bir halkın» tarihi gibi birleştirmesi dayanıyor. Sovyet döneminde bu konu stalinizmin kanlı zor araçıyla paniranist mevkiden çözülmüştü. Başka sözle, «Azerbaycan tarihi» gayri-türklerin (irandillilerin) tarihi gibi başlanıyor, türklerin tarihi gibi bitiyordu. Paniranizm sovyet imparatorluğunun devlet meraklarına hizmet eden ve mahiyetce şoven ideoloji idi. Bütün mahiyeti çok önemli kesimi müslüman türklerden oluşan Sovyetler Birliğinde yaşayan türkleri hintavrupa kökenli rus nüvesinin yöresinde birleştirmekdi. Azerbaycanlıların türk olması, Anadolu türklerine etnokosmik bağlılığı onları doğal olarak Türkiye'ye yöneltiyordu. Paniranizmin yürüttüğü konseptte göre, Azerbaycan halkı kökence türk yok, irandillidir. O, orta yüzyıllarda selcukların gelişinden sonra türkleşmiştir.

Tabii, eski Azerbaycanda türkdilli uluslarla beraber, gayri-türkdilliler de olmuştur. Paniranizmin türkleri Azerbaycan halkının etnokosmik nüvesinden silmeğe çalışması onun meraklarına hizmet etse de, tarihşünaslıkda, insanların kamusal şuurunda çok büyük patalojiler yaratmıştır (Bu, sovyet ideolojisinin beşer karşısında türettiği bitmez-tükenmez cinayetlerden biridir). Böyle ki, Azerbaycanın etnogenezinde etnokosmik substrat ve etnokonsolidasiya düzlemi rolünü oynamış türklere şovencesine silinmesine yapılan itiraz yalnız paniranizmin etkisi altında ilmi hakikatin aramaları ile beraber, daha çok ulusal direniş mahiyeti taşıyan «türkçülüğün» de yaranmasına sebep oldu. Geçen yüzyılın 30-cu yıllarında Azerbaycan aydınlarının «pantürkist» adıyla kitlesel kırılması sonradan ulusal hafızaya kanla yazıldı. Azerbaycan tarih ilminde bugün devam eden «irançılık» ve «türkçülük» savaşı, karşıdurması objektif «Azerbaycan tarihi» konseptinin ve tarihin yüze çıkmasına devamlı engel oldu.

Altını çizelim ki, A.Acalov ve R.Gafarlı'nın «Azerbaycan mitolojisi» konseptine farklı yanaşmaları da bununla ilgilidir. Birinci mitolojinin eski dönemin dünyabakışını işaretleyen konsept olmasını esas götürmüş ve böyle düşünmüştür ki, «Azerbaycan» işaret vahiti gibi tarihi şuur çağının konseptidir ve bu anlamda mitoloji şuur çağına ait edilemez. İkinciye «Azerbaycan» işaretinin etnokosmik evrenselliğinden yanaşıp, onu etnokosmoloji universum düzeyine kaldırmış ve böyle anlaşılmıştır ki, «Azerbaycan mitolojisi» anlayışı Azerbaycan mitoloji düşünce tarihinin etnokosmik bütünlüğünü ifade eden zaruri ve kaçınılmaz terimdir. R.Gafarlı sonraki araştırmalarında (bak: 3; 4) bu terimi daha da dakikleştirerek «Azerbaycan türklerinin mitolojisi» şeklinde sunmuştur. Onun fikrince, Azerbaycan tarihinin bütün etnokosmik düşünce gerçekliği yalnız bu terimle dolgun şekilde ifade olunuyor.

R.Gafarlı'nın bu yanaşması rastgele değildir. Ünlü mitolog M.Seyidov Azerbaycan mitoloji düşünce tarihinin bütün gerçekliklerini kendisinde kapsayan

terim gibi «Azerbaycan mitolojisi» kavramlarından yararlanmış ve onun ne olduğunu açıklamıştır.

M.Seyidov Azerbaycan halkının eski mitoloji bakışlarına ilk olarak kompleks yaşamanı zaruri olduğunu göstermiştir: «Azerbaycan halkının soykökeninde iştirak eden kabile yaşamı, hayatı algılamalarıyla sık ilgili olan mitsel-bedi düşüncesini araştırmanın bir sıra zorlukları vardır. Ayrı-ayrı kabile ve kabile birleşmeleri silsilelerinin mitolojisini imkan dahilinde öğrenmeden vahit Azerbaycan mitolojisi hakkında fikir söylemek zordur» (9, sah. 8). Bilgin kendi düşüncelerini daha da dakikleştirerek yazıyor: «Aydındır ki, Azerbaycan halkının soykökeninde, esasen, üç kol – Atropaten, Arran-Alban, bir sıra türkdilli kabile birleşmeleri silsileleri iştirak etmişler. Ona göre de halkımızın mitolojisi diyerek, bu üç kolun bağımsız mitolojisini söylüyoruz. Tarih boyu bu mitoloji inanların bazıları kaynayıp-karışmış, böylelikle de, bir Azerbaycan mitolojisi yaranmıştır... Bu kolların her biri öz tutumuna, tarih boyunca tuttuğu mevkiyine göre seçilseler de, onları birbirinden ayırmak olmaz» (9, sah. 9).

Altını çizelim ki, prof. A.Nebiyevin araştırmalarında «Azerbaycan mitolojisi» terimi daha birleşik semantik tutumu vardır. O yazıyor: «Azerbaycan mitolojisini geniş araştırmalara çekmek için yeterince ilmi-nazari denemenin, toplanıp ve basılmış mit materyalinin mevcudluğu bugün bir sıra özellikleri olan yaratıcılık sahesinin özünhaslığının açıklamağa imkan veriyor. Azerbaycan mit modelini araştırmak, onun dünya modeli ile genel ve farklı etmenlerini muayyenleştirmek için ona genel türk kontekstinde bakmak zaruridir» (6, sah. 14).

Böylelikle, tarihi gerçeklerden yanan A.Nebiyevin «Azerbaycan mitolojisi» terminolojik modelinin semantik esasında türk mitolojisi duruyor. Bilginin bu meseleye bakışı biranamlı olarak böyledir ki, «Azerbaycan mitolojisi genel türk mitolojisinin ayrılmaz bölümüdür. O, kadim türk mitolojisinin kaynaklarından yararlanıp, ondan koparak ayrılan ve kendisine has gelişen, azerbaycanlılara mahsus estetik ideali ifade eden mitoloji düşüncedir. Azerbaycan mitolojisi, kısmen, sonralar eski türk mitoloji modelini korumakla onu yeni inanlar, kultlar, gelenek-görenek ve törenlerle zenginleştiren yaratıcılık alanıdır» (5, sah. 143).

Göründüğü gibi, A.Nebiyevde meselenin mahiyeti tekce «Azerbaycan mitolojisi» adının etnokosmik mahiyeti (senkron biçimi) ile ilgili değildir. O, bu meseleni çok aydın sunmuştur: «Kadim türk mitoloji düşüncesinde yaranan, boy atan mitoloji sistemlerden biri de Azerbaycan mitolojisidir» (5, sah. 144-145).

Yukarıdaki düşüncelerini genelleyerek funksional tezler halina saldıktaki aydın oluyor ki, A.Nebiyeye göre:

– Azerbaycan mitolojisi genel türk mitolojisinden ayrılmazdır: onun etnokosmik esasını türk mitoloji dünya modeli oluşturur.

– «Azerbaycan mitolojisi» senkron formasına göre ulusal düşünce tarihinin bütün gerçeklerini özünde yansıtan etnokosmik unversumdur: Azerbaycan tarihinin bütün gayri-türk etnik düşünce gerçekleri bu unversumun nüvesini yaratan türk işaretinin biçiminde işare düzeylerini oluşturuyor.

– Azerbaycan mitolojisi anlayışının tüm biçim özellikleri onun diakron büyüme diyalektikasına ait olunuyor: diakron büyüme diyalektikası Azerbaycan mitolojisinin tekce doğal gelişmesini yok, hem de onun talihinin başlıca şartıdır.

Değilenler eski türk mitolojisi hakkında yaranmış Azerbaycan mitolojisinden bağımsız mitoloji sistem gibi bahs etmeğe ve bununla ilgili mevcut olan düşüncelerle (A.Nebiyev, R.Gafarlı) razılaşımağa imkan verdiği gibi, öylece de oğuz mitinin

metodoloji tahlil modelinin konseptsel esaslarıyla ilgili aşağıdaki kanılara gelmeğe imkan veriyor:

Oğuz mitinin önceki durumuna getirilmesi onu tekce genel türk mitolojisinin biçim düzeyi gibi yok, aynı zamanda ayrıca olarak Azerbaycan mitolojisinin biçim seviyesi gibi bakmaya imkan veriyor.

«Oğuz miti» anlayışı öz esas restavasyon konseptini «türk mitolojisi» ve «Azerbaycan mitolojisi» anlayışlarının vahit sistemi teşkil ettiği düzlemde buluyor.

Oğuz miti genel türk mitolojisinin esas biçim oklarından biri olsa da, Azerbaycan mitolojisinin biçim nüvesini oluşturuyor.

Oğuz mitinin Azerbaycan mitolojisindeki yeri ve rolü oğuzların Azerbaycan türk ulusunun biçimlenmesindeki yeri ve rolü ile hem mueyyenleşiyor, hem de şartlanıyor.

Oğuz mitinin türk mit metamodelinin paradigması olması ona Azerbaycan mitolojisini genel türk mitolojisinin etnokosmik nevi gibi biçim oluşturmağa imkan veren başlıca etmendir. Azerbaycan mitolojisinin türk başlangıcı sonraki etnokosmik büyüme zamanı yalnız oğuz mitinin sayesinde devamlı süreç gibi oluşulmuştur: oğuz mit sistemi – mitolojisi eski türk mitoloji arkhetiplerinin sistemleşerek Azerbaycan mitolojisine geçişinin kosmoloji mekan-zaman sistemini oluşturmuştur.

Oğuz miti yüzde, eski türk mitolojisiyle Azerbaycan mitolojisi arasında basamak sayıla bilir. Ama bu şarti olarak böyledir. Burada türk mitolojisinin «oğuzlaşması», sonra da «azerbaycanlaşması» süreci baş vermemiştir. Oğuz miti türk metamitinin paradigması gibi türk mitiyle senkron (yanaşı) olarak mevcut olmuştur. Oğuz miti Azerbaycan mitolojisinin türk mitoloji dünya modeli esasında gelişmesi zamanı dominant oluşturulma şeması rolünü oynamış ve Azerbaycan-türk mitolojisinin mazmun itibarile Azerbaycan-oğuz mitolojisi gibi oluşmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Acalov A. Ön söz – Azerbaycan mitoloji metinleri. Bakı, «Elm», 1988, s. 7-34
2. Gafarlı R. Mit ve nağıl (Epik enenede janrlararası alaka). Bakı, ADPU neşri, 1999, 448 s.
3. Gafarlı R. Azerbaycan türklerinin mitolojisi (restavasyon, genezis). Bakı, «Ağrıdağ», 2004, 232 s.
4. Gafarlı R. Azerbaycan türklerinin mitolojisi (mitik dünya modeli, tasnifat). Bakı, «Ağrıdağ», 2004, 236 s.
5. Nebiyev A. Azerbaycan halk edebiyatı. I bölüm. Universiteler için derslik. Bakı, «Turan», 2002, 680 s.
6. Nebiyev A. Azerbaycan mitolojisi – Folklorşünaslık meseleleri (makaleler toplusu), V cilt. Bakı, Bakı Üniversitesi basım evi, 2002, s. 6-92
7. Rzasoy S. Oğuz mitinin paradigmaları. Bakı, «Seda», 2004, 200 s.
8. Rzasoy S. Oğuz miti ve Oğuzname eposu. Bakı, «Seda», 2007, 181 s.
9. Seyidov M. Azerbaycan mitik tefekkürünün kaynakları. Bakı, «Yazıçı», 1983, 326 s.